

УДК 316.64: 159.4

Дослідження феномену прощення: психологічні підходи та емпіричні дані

Гарькавець С. О., Яковенко С. І.

sharkavets@gmail.comserg_yak@ukr.net

У статті представлені результати теоретичного та експериментального дослідження образи та прощення. Встановлено, що прощення може проявити себе як акт благородства та милосердя людини, яка відчуває себе ображеною. З'ясовано, що стратегія поведінки образливої особистості виступає особливим типом соціальної активності, коли індивід вважає себе ображеним та своєрідно реагує на образу, переживає її, спілкується з кривдником або не хоче розмовляти з ним, очікує прохання про вибачення, визнає можливість прощення та примирення з ним. Встановлено, що прощення залежить від віку, статі та професійних характеристик скривджених, від вибору стратегії поведінки в конфронтації з тим, хто їх образив. З'ясовано, що жінки та чоловіки мають відмінності у сприйнятті образи та готовності до її прощення, вікові особливості впливають на амплітуду та інтенсивність прояву образ, а сфера професійної діяльності накладає свій відбиток на ставлення людини до прощення та його можливі інсталяції.

Ключові слова: вік, гендер, образа, професійні характеристики, прощення, стратегії поведінки.

В статье представлены результаты теоретического и экспериментального исследования обиды и прощения. Установлено, что прощение может проявить себя как акт благородства и милосердия человека, который чувствует себя оскорбленным. Выяснено, что стратегия поведения обидчивой личности выступает особенным типом социальной активности, когда индивид считает себя обиженным и своеобразно реагирует на обиду, переживает ее, общается с обидчиком или не желает общаться с ним, ожидает просьбы об извинении, определяет возможности прощения и примирения с ним. Установлено, что прощение зависит от возраста, пола и профессиональных характеристик обиженных, от выбора стратегии поведения в конфронтации с тем, кто их обидел. Выяснено, что женщины и мужчины имеют отличия в восприятии обиды и готовности к ее прощению, возрастные особенности влияют на амплитуду и интенсивность проявления обид, а сфера профессиональной деятельности накладывает свой отпечаток на отношение человека к прощению и возможным его инсталляциям.

Ключевые слова: возраст, гендер, обида, профессиональные характеристики, прощение, стратегии поведения.

The article presents the results of a theoretical and experimental study of grievances and forgiveness. It is established that forgiveness can be expressed as an act of nobility and mercy of a person who feels insulted. It was found that forgiveness depends on the age, sex and professional characteristics of the offended, from choosing a strategy of behaviour in confrontation with the one who offended him.

On the basis of the developed two-dimensional model of the offense as personality traits, we identified five types of individual activity in a situation of resentment, which we called strategies of «rabbit», «fox», «sheep», «elephant» and «hippopotamus». Each of their strategies has its own algorithm of forgiveness and reconciliation with the offender. The strategy of «rabbit» implies a high level of anxiety, fear, modesty, depression and vulnerability, avoidance of the offender and everything related to the situation of resentment. The strategy of the «fox» envisages the consolidation and strengthening of a pleasant sense of superiority over the offender, forcing him to compensate for the offense inflicted and to smoothen his guilt. The strategy of the «sheep» is characterized by excessive intransigence of the offended, intractable, stubborn and hostile until the offender repents. The strategy of the «elephant» is aimed at the realization of revenge for the offense, and is characterized by the rigidity of the emotional sphere of the individual. The strategy of the «hippopotamus» provides a harsh and aggressive reaction to the offense, impossibility of forgiveness of the offender; since the manifestation of one's own weakness is being considered.

It is found out that women and men have differences in perception of resentment and readiness for its forgiveness, age characteristics affect the amplitude and intensity of the manifestations of offenses, and the sphere of professional activity leaves its imprint on the person's attitude toward forgiveness and possible installations.

Key words: age, gender, offense, professional characteristics, forgiveness, behaviour strategies.

Постановка проблеми. Попередньо нами було з'ясовано, що образа є гострою емоційною реакцією індивіда на ніби то несправедливе ставлення до нього з боку тих, з ким він мав певні емоційні зв'язки, що зачіпає відчуття його власної гідності та має різну амплітуду, інтенсивність проявів на рівні індивідуальних екстраполяцій [3]. Але будь-яка образа, якщо має початок, то повинна мати й кінець. Тобто, образа повинна закінчуватися тим, що прийнято вважати актом прощення ображеним свого кривдника, або просто втрати з часом своєї гостроти, забутися.

Проте, у реальному житті, не завжди прощення знаходить адресата, а ображений пробачає кривдника. Інколи, здавалось би, забуті образи «повертаються» із новою силою. Не завершений процес переживання образи стає джерелом психічних і соматичних розладів людей, «не опрацювали образу» й не простили кривдника, щоб, так би мовити, «закрити тему».

Тобто, якщо індивід застрягає на подіях, що минули, не проводить «роботу переживання» [1], він втрачає життєву енергію, не рефлексує набутий досвід та стає більш вразливим до нових викликів. Показовим у цьому сенсі є психологія «пострадянської людини», яка так й не спромоглася подолати у собі недовіру, агресію та презирство до всього того, що не відповідає картині світу, сформованій у радянську добу. Образа на так званий «Західний світ», який ніби то знищив СРСР, замість того, щоб згнати самому, прагнення отримати сатисфакцію за втрачені комуністичні ілюзії, стали підґрунтям деструктивної свідомості, яка спрямовує на конфронтацію.

«Пострадянська людина» виявилася настільки ригідною, що стало зрозумілим – її образа може бути тільки «змита кров'ю», помстою, адже та «катастрофа, яка трапилася з нами, повинна трапитися і з усіма іншими – щоб відновилася історична справедливість». Нажаль, «пострадянська людина» не визнає того, що тільки прощення може перервати ланцюг неприязні, ненависті, ворожості до оточуючих «ворогів», які стали ворогами завдяки пропаганді, й пропонує прийнятне для образливих людей пояснення їх тяжкого буття, перекладаючи провину на інших. Масова свідомість так чи інакше впливає на індивідуальні особливості сприйняття реальної або уявної образи, на безпосереднє або віддалене у часі реагування на неї.

Виходячи з вищевикладеного, автори вважають достатньо актуальним завданням пошук дієвих алгоритмів формування конструктивних установок особистості на опрацювання та прощення образ, зменшення загальної ентропії образливості, як на індивідуальному, так і груповому рівнях.

Теоретичний аналіз проблеми. Існує низка філософських, соціологічних, психологічних, конфліктологічних досліджень феномену прощення, серед яких ми відзначаємо праці М. Al-lemmand [13], S. J. Beach [20], H. Brown [14], H. T. Close [15], E. A. Гассіна [2], Р. Д. Енрайта (R. D. Enright) [12; 17-19], F. Fincham, J. Hall, J. North [21], N. Verbin [22] А. С. Чукової [11] та ін. У згаданих дослідженнях констатується, що прощення – шляхетний акт милосердя, оскільки часто буває так, що покарання кривдника здається меншим, ніж він ніби заслуговує [7]. Людина може бути прощена іншим, якщо вона відчуває провину, визнає те, що вона діяла несправедливо, бажає пробачення та зобов'язується більше не скоювати образливих вчинків. У результаті отримання прощення послаблюється самоосуд кривдника, покращується думка кривдника про ображеного, відбуваються внутрішні моральні перетворення, а відчуття образи у її суб'єкта послаблюється, що унеможливорює помсту, злопам'ятність та загалом сприяє перериванню ланцюга взаємної ненависті, страждань ображеного та кривдника [2; 6; 10].

З'ясувалося, що прощення пов'язано з соціально-психологічними якостями особистості – такими, як альтруїзм, емпатія, щирість та, які знаходяться у тісному зв'язку між собою [7]. Також було констатовано, що прощення легше дається тому, хто випробовує атракцію, поблажливості до кривдника та має з ним тотожну ідентичність [7]. Про це писав у 1974 р. Б. Ф. Поршньов [8], який розрізняв такі форми ідентичності як «свій» – «чужий», самоподіл людей на «Ми» та «Вони». Стосовно чужинця непримириме гасло «Не забудемо, не простим» може здаватися цілком «правильним» але тупиковим.

Дослідники встановили, що прощення більш притаманне респондентам старшого віку, що мають власних дітей та онуків. Це пов'язано з тим, що ситуації образливості дуже часто виникають саме на підставі непорозуміння з дітьми й такі ситуації потребують негайного вирішення. Крім того, люди з віком набувають більшої терпимості, стають мудрішими завдяки нагромадженню життєвого досвіду. Чим більший вік, тим частіше люди прощають інших, які мають нижчий соціальний статус, пробачають образи не тільки близьким, а й малознайомим людям, не вважаючи завдані ними образи вартими уваги [7; 11]. Сказане не стосується людей дуже похилого віку, які стають більш залежними від оточуючих, ранимими та сентиментальними.

Науковці встановили, що на гендерному рівні жінки більше, ніж чоловіки, схильні до прощення – дійсного або тільки проголошеного. Відомо, що у жінок ділянки мозку, які відповідають за емоційні прояви, у вісім разів більш розвинені, ніж у чоловіків. Вважається, що у жінок виробляється більше – у порівнянні з чоловіками, гормону серотоніну, від якого залежить здатність людини співпереживати, розуміти почуття оточуючих, проявляти участь [16]. При цьому жінки менш схильні прощати будь яке насилля, а чоловіки навпроти, прощають фізичне насилля не тільки друзям, але й психологічне та фізичне насилля власним батькам [7]. Донедавна таке насилство сприймалося як звичайне явище, а поблажливе ставлення до дітей засуджувалося як заохочення неслухів.

Також у власних студіях було з'ясовано, що акт мінімізації проявів образи та дарування прощення є одним із способів задоволення потреби особистості в аффіліації, її готовності до співробітництва, уникання конфлікту, прагнення зробити щось позитивне для інших загалом [3; 5] або для конкретного Другого, про значення діалогічного спілкування з яким писали колись О. О. Ухтомський [9] та М. М. Бахтін [10]. Прощення стає можливим, якщо індивід приймає на

себе відповідальність за ситуацію, у якій виникла образа, або, принаймні, розділяє її з кривдником.

У гуманістично-орієнтованій психології, прощення тлумачиться як акт мудрості ображеного, який дарує його кривднику, не очікуючи нічого навзаєм. Факт прощення може бути більш важливим для скривдженого, ніж для кривдника, який може не відчувати потреби у прощенні: образив когось необережно, навіть не навмисно та живе спокійно далі, адже інші для нього не значимі[□]

Разом із тим, Ф. Ніцше, ще в XIX століття, а його послідовники – у теперішній час, прощення вважають проявом слабкості, неповаги до інших і навіть запереченням необхідності справедливого покарання. Стверджується, що зло має бути неодмінно покараним, що пробачення позбавляє можливості домогтися справедливості й цим сприяє зміцненню несправедливості [7].

Отже, феномен прощення залишається актуальним і потребує свого подальшого теоретичного та емпіричного вивчення.

Мета статті – представити результати теоретико-експериментального дослідження феномену прощення, його інсталяцій у представників різних вікових, гендерних і професійних груп, а також особливостей різних стратегій поведінки образливого індивіда.

Виклад основного матеріалу. Ми розглядаємо феномен прощення у зв'язку з проблемою вирішення конфліктів на ґрунті особистих образ і вибором стратегій, що обираються у протистоянні ображений – кривдник [4]. При цьому стратегія поведінки образливої особистості нами була визначена як особливий тип соціальної активності, коли вона вважає себе ображеною та своєрідно реагує на образу, переживає її, спілкується з кривдником або не хоче розмовляти з ним, очікує прохання про вибачення, визнає можливість прощення та примирення з ним.

Ми використали двовимірну модель прояву образливості як риси особистості, основними параметрами якої виступили непримиренність та наполегливість, що пов'язані з захистом власного «Я», придушенням образи, нівелюванням власних пріоритетів і цінностей. У розробленій типології поведінки образливого індивіда виокремлено п'ять типів активності, названі стратегіями «кролика», «лисиці», «барана», «слона» та «бегемота» [4].

Кожна стратегія має власний алгоритм прощення та примирення з кривдником. Так, суб'єкт стратегії «кролика» – тривожний, боязкий, сором'язливий, схильний до сумнівів, депресивний, ранимий, вразливий; він намагається уникати кривдника доти, поки «образа не відпустить» або кривдник сам не попросить про вибачення.

Стратегія «лисиці» передбачає всіляку демонстрацію того, наскільки індивід ображений, щоб закріпити та посилити приємне відчуття переваги над кривдником. Ображений вимагає від кривдника великої компенсації за нанесену образу й прощення можливе, якщо кривдник попросить пробачення та зробить все, що побажає ображений, задля загладження своєї провини.

Стратегія «барана» не передбачає прощення, якщо кривдник не покається та не попросить пробачення. При цьому демонстративно продукує своє невдоволення, незговірливість, неприйняття та ворожість, тримається відсторонено та недовірливо.

Стратегія «слона» спрямована на помсту за нанесену образу, так як має місце високий рівень фіксації на ній, що є наслідком низького рівня емоційного інтелекту, ригідності емоційної та когнітивної сфери.

Стратегія «бегемота» – це реактивна поведінка, за якої індивід реагує жорстко та агресивно на образу, а прощення стає не можливим, оскільки для нього це є проявом слабкості, яка не припустима.

За допомогою проєктивної методики «Незакінчені речення» нами було з'ясовано, за яких обставин респонденти готові пробачити нанесені їм образи, кого вони можуть пробачити, які вчинки вони не можуть пробачити та ким, на їхню думку, є ті, хто вміє пробачити. Групу респондентів склали 140 жінок і 44 чоловіка, віком від 18 до 45 років, із різних сфер професійної діяльності – навчання, освіта, управління, юриспруденція та підприємництво. Результати дослідження представлено у табл. 1.

Аналіз отриманих результатів свідчить про те, що жінки й чоловіки по-різному розуміють прощення, а вікові відмінності респондентів певним чином впливають на їхнє сприйняття даного феномену. Розподіл за сферами діяльності респондентів також накладає свій відбиток на їхнє ставлення до прощення та його можливі інсталяції. Все це свідчить на користь того, що феномен прощення як соціальний акт особистості залежить від її соціально-психологічних характеристик, соціокультурного простору, в якому вона формується, а також міжособистісної ідентифікації ображеного та кривдника.

У цьому сенсі виокремленні А. С. Чуковою [11] змістовно-динамічні характеристики прощення як окремого соціально-психологічного феномену – міра вибачення, парціальність вибачення та вибірковість вибачення, є слушними та не викликають заперечення. А, оскільки у реальному житті, такі характеристики прощення перетинаються одна з іншою, власно прощення, є доволі складним соціально-психологічним актом.

Таблиця 1

Результати емпіричних вимірів за методикою «Незакінчені речення»

Незакінчені речення	Жінки	Чоловіки	Вік	Сфера діяльності респондентів
Прощення простіше заслужити у людини, яка... - добра - вміє пробачати - сильна	40,1% 20,1% 16,3%	12,7% 17,3% 35,3%	35-40 30-45 18-45	Освіта Управління Навчання
Є вчинки, які неможливо пробачити... - зрада - тяжкий злочин	65,3% 18,4%	68,7% 27,1%	18-25 27-40	Освіта, управління
Образа може бути пробачена, якщо... - усвідомив провину - попросив пробачення - розкався	30,3% 50,7% 15,3%	16,1% 34,4% 15,3%	35-45 18-40 30-45	Юриспруденція Навчання, освіта Освіта, управління
Того, кого образили, має право не пробачити кривдника, якщо... - не просить пробачення - сильно образив - суперечить принципам	66,7% 32,3% 8,1%	43,3% 37,1% 19,1%	25-40 18-25 18-30	Освіта, управління підприємництво Навчання, освіта
Більшість з тих, хто вміє пробачати... - сильні люди - доброзичливі - мудрі люди	37,3% 38,1% 23,3%	44,3% 16,7% 30,1%	18-40 35-45 40-45	Юриспруденція Освіта, управління
Пробачити можна ту людину, яка... - вибачилась - випробує провину - близька людина	67,7% 23,3% 17,1%	41,1% 17,1% 36,7%	18-45 30-45 18-35	Управління Юриспруденція Навчання, освіта

Співставлення отриманих результатів із визначеними нами стратегіями поведінки образливого індивіда засвідчили такі екстраполяційні перетини. Респонденти, що обирають стратегію «кролика» частіше вважають, що «Прощення простіше заслужити у людини, яка є доброю» ($t=1,96$; $p \leq 0,05$), «Більшість з тих, хто вміє пробачати є доброзичливі» ($t=1,91$; $p \leq 0,05$), «Пробачити можна ту людину, яка вибачилась» ($t=2,12$; $p \leq 0,05$). Тобто, індивіди з зазначеною стратегією вбачають у феномені прощення, перш за все, акт милосердя, якого вони насамперед очікують від оточуючих.

Респонденти зі стратегією «лисиці» переважно вважають, що «Образа може бути пробачена, якщо людина розкається» ($t=1,83$; $p \leq 0,05$), «Більшість з тих, хто вміє пробачати, є мудрі люди» ($t=2,63$; $p \leq 0,01$), «Пробачити можна ту людину, яка випробує провину» ($t=2,18$; $p \leq 0,05$). Найявні констатації пов'язані з маніпулятивними очікуваннями «лисиць» щодо покаяння кривдника та загладження ним провини.

Респонденти зі стратегією «барана» наполягають на тому, що «Прощення простіше заслужити у людини, яка сильна» ($t=1,93$; $p \leq 0,05$) та «Є вчинки, які неможливо пробачити, це – зрада» ($t=1,47$; $p \leq 0,15$). Тобто, упертість у протистоянні складно подолати, а іноді прощення стає практично неможливим. Проте, акцент на силі, вказує на те, що прощення все ж можливе, за умови, якщо кривдник визнає ображеного «сильною особистістю».

Респонденти зі стратегією «слона» вважають, що «Є вчинки, які неможливо пробачити, наприклад, – тяжкий злочин» ($t=1,85$; $p \leq 0,05$), «Того, кого образили, має право не пробачити кривдника, якщо це суперечить його принципам» ($t=1,98$; $p \leq 0,05$). Ображені не обирають шлях прощення, а виношують наміри помсти та покарання кривдників.

Респонденти зі стратегією «бегемота» роблять акцент на тому, що «Є вчинки, які неможливо пробачити – зрада, тяжкі злочини» ($t=1,52$; $p \leq 0,15$), «Того, кого образили, має право не пробачити кривдника, якщо сильно образився» ($t=1,67$; $p \leq 0,1$). Тобто, такі індивіди взагалі не вбачають можливості для прояву прощення як соціально-важливого вчинку. Всі образи вони сприймають як виклики та зразу прагнуть покарати кривдника.

Результати екстраполяційних перетин за гендерним і професійним розподілом із обраними стратегіями поведінки в ситуації образи представлено у табл. 2. При цьому, результати, що було отримано за гендерним розподілом, виявилися цілком очікуваними. Жінкам, у ситуації образи більш

властиві стратегії «лисиці» та «слона», на противагу чоловікам, у яких превалюють стратегії «барана» та «бегемота».

Таблиця 2

Середні значення прояву прощення у респондентів на гендерному та професійному рівнях відносно стратегій поведінки в ситуації образи

Стратегії поведінки	Жінки (n=140)	Чоловіки (n=44)	Сфера професійної діяльності
«кролика»	1,91**	1,73***	Навчання (31,5%) Освіта (24,7%) Юриспруденція (21,3%)
«лисиці»	2,51*	1,77***	Юриспруденція (41,1%) Підприємництво (35,7%) Управління (26,3%)
«барана»	1,78***	2,05**	Управління (32,7%) Навчання (26,3%) Освіта (21,3%)
«слона»	2,64*	1,93**	Освіта (34,7%) Юриспруденція (32,7%) Управління (24,5%)
«бегемота»	1,47***	2,64*	Підприємництво (34,8%) Навчання (21,1%) Освіта (20,1%)

Примітка: * $p \leq 0,01$; ** $p \leq 0,05$; *** $p \leq 0,1$ (за критерієм t-Стьюдента).

Проте, розподіл за сферами професійної діяльності потребує окремого аналізу. Так, респонденти, які навчаються, працюють в освіті та юриспруденції, що обирають «Стратегію кролика», як на нашу думку, випробовують за місцем навчання або роботи невпевненість, тривожність та можливі проблеми в спілкуванні з колегами, що впливає на їхнє ставлення до можливих кривдників. Слід зазначити, що переважна більшість таких респондентів, це студенти першого курсу, молоді вчителі та управлінці (працюють за фахом менше 5 років).

Вибір стратегії «лисиці» фахівцями з юриспруденції, підприємництва та управління, як ми вважаємо, суттєво може бути зумовленим особливостями діяльності та специфікою стосунків, які респонденти встановлюють з колегами та клієнтами. Наприклад, адвокати, рекомендують своїм клієнтам збирати необхідні документи (якомога більше чеків, довідок тощо), за допомогою яких у суді можна буде довести, яку саме моральну шкоду завдали деструктивні дії кривдника потерпілому. Це нібито сприятиме отриманню більшої компенсації матеріального характеру. Але, така практика не може не впливати на особистість адвоката, в тому числі й обираючи ним власних стратегій ображеного. Переважно це досвідчені фахівці, як жінки, так й чоловіки.

Стратегія «барана», яку обирають респонденти з управління, навчання та освіти свідчить про їхню незговірливість, ворожість та надмірну упертість. Скоріше за все, в колективах вони тримаються відсторонено та недовіриливо, мають певні проблеми у спілкуванні з оточуючими. Серед управлінців та освітян, це респонденти, які мають стаж практичної роботи до 10 років.

Стратегія «слона» найчастіше обиралася респондентами із професійних сфер освіти, юриспруденції, управління та засвідчила наявність фемінних переваг, і виявилася властивою фахівцям з великим досвідом роботи. Особливо насторожує те, що така стратегія обирається значною частиною вчителів, які тривалий час працюють у загальноосвітніх навчальних закладах.

Стратегія «бегемота», яка, здебільшого, обиралася респондентами із сфер підприємництва, навчання та освіти, навпаки засвідчила наявність маскулінних переваг, і виявилась найбільш властивою для молодим підприємців і студентів.

Висновки. Результати теоретико-емпіричного дослідження феномену прощення, його інсталяцій у представників різних вікових, гендерних і професійних груп, які продукують певні стратегії поведінки образливого індивіда свідчать, що між зазначеними критеріями існують достовірні змістовно-динамічні відмінності. Вірогідність прощення як соціально-психологічний феномен залежить від ідентифікації ображеного та кривдника, а також соціокультурного простору, в якому вони знаходяться.

Підтверджено, що жінки та чоловіки мають відмінності у сприйнятті образи та готовності до її прощення, а вікові особливості впливають на амплітуду й інтенсивність образ, та способів їх мінімізації. Сфера професійної діяльності також накладає свій відбиток на ставлення людини до прощення та його можливі інсталяції.

В емпіричному дослідженні було з'ясовано, що стратегії поведінки в ситуації образи також залежать від індивідуально-психологічних особливостей суб'єктів протистояння, зумовлюються гендерними, віковими та професійними особливостями, при чому особливості професійної сфери індивіда та відповідний досвід роботи можуть суттєво впливати на його поведінку.

Подальші перспективи досліджень пов'язані з переконанням у тому, що людина може опанувати процес прощення. Вважається, що установка на прощення як інтелектуально-вольовий акт, форму-

ється не тільки на ранніх етапах соціалізації індивіда, за рахунок наслідування зразків поведінки у мікросоціальному середовищі, але й впродовж життя, завдяки особистісного зростання, рефлексії зовнішніх і внутрішніх умов виникнення образи, кращого розуміння взаємин із кривдником. Коригування образливості може здійснюватися під час індивідуальних консультацій, а також при груповій роботі з зацікавленими особами за допомогою спеціально розроблених тренінгових вправ і рольових ігор.

Література

1. Василюк Ф. Е. Психология переживания (анализ преодоления критических ситуаций). М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. 200 с.
2. Гассин Э. А. Психология прощения // Вопросы психологии. 1999. № 4. С. 93-103.
3. Гарькавец С. А., Яковенко С. И. Гендерные особенности инсталляции обиды // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Психологія». 2016. Вип. 59. С. 59-64.
4. Гарькавец С. О., Яковенко С. И. Методики дослідження образи: науково-методичний посібник з «Психодіагностики». Северодонецьк: Вид-во «Петіт», 2017. 68 с.
5. Гарькавец С. А., Яковенко С. И. Особенности возникновения и проявления обиды на разных этапах онтогенеза личности // Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. Северодонецьк : Вид-во СХУ ім. В. Даля. 2015. Т. 2. № 3 (38). – С. 105-116.
6. Изард К. Психология эмоций. СПб.: Питер, 2008. 464 с.
7. Ильин Е. П. Психология совести: вина, стыд, раскаяние. СПб.: Питер, 2016. 288 с.
8. Поршнев Б. Ф. О начале человеческой истории (Проблемы палеопсихологии). М.: Мысль, 1974. 487 с.
9. Ухтомский А. Доминанта души. Из гуманитарного наследия. Рыбинск: Рыбинское подворье, 2000. 608 с.
10. Флоренская Т.А. Диалог в практической психологии: наука о душе. М.: ВЛАДОС, 2001. 208 с.
11. Чукова А. С. Социально-психологические характеристики прощения как феномена межличностного общения: Автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.05 «Социальная психология». Саратов, 2011. 22 с.
12. Энрайт Р. Духовное развитие прощения. М.: Изд-во Академия, 1991. – 220 с.
13. Allemand M. et al. The role of trait forgiveness and relationship satisfaction in episodic forgiveness // Journal of Social and Clinical Psychology. 2007. Vol. 26. № 2. P. 199-217.
14. Brown H. The conditions of forgiveness in recent philosophical thought // A Journey through Forgiveness / Ed. by M. R. Maamri, N. Verbin, E. L. Worthington, Jr. Oxford : Inter-Disciplinary Press, 2010. P. 11-17.
15. Close H. T. Forgiveness and responsibility: A case study. Pastoral Psychology. 1970. № 21. P. 19-25.
16. Crespi B. J. Oxytocin, testosterone, and human social cognition // Biological Reviews. Cambridge Philosophical Society. 2016. Vol. 91., Issue 2. P. 390-408.
17. Enright R. D. Clearing Up Client Confusion Regarding the Meaning of Forgiveness: An Aristotelian // Thomistic Analysis With Counseling Implications 2014. Vol. 59. P. 249-256.
18. Enright R. D. Counseling Within the Forgiveness Triad: On Forgiving, Receiving Forgiveness, and Self-Forgiveness // Jr. Counseling and Values. 1996. Vol. 40, Issue 2. P. 107-126.
19. Enright R. D. Forgiveness Is a Choice: A Step-By-Step Process for Resolving Anger and Restoring Hope. Washington, D. C. : APA Books, 2001. 299 p.
20. Fincham F., Hall J., Beach S. Forgiveness in marriage: current status and future directions // Family Relations. 2006. № 55. P. 415-427.
21. North J. Wrongdoing and forgiveness. Philosophy. 1987. Vol. 62. P. 499-508.
22. Verbin N. What is forgiveness? // A Journey through Forgiveness / Ed. by M. R. Maamri, N. Verbin, E. L. Worthington, Jr. Oxford: Inter-Disciplinary Press, 2010. P. 3-10.

References

1. Vasyliuk F. E. Psykholohyia perezhyvanyia (analyz preodolenyia krytycheskykh sytuatsyi). M.: Yzd-vo Mosk. un-ta, 1984. 200 s.
2. Hassyn E. A. Psykholohyia proshchennyia // Voprosy psykholohyy. 1999. № 4. S. 93-103.
3. Harkavets S. A., Yakovenko S. Y. Hendernye osobennosti ynstalliaty obidy // Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriiia «Psykholohyia». 2016. Vyp. 59. S. 59-64.
4. Harkavets S. O., Yakovenko S. I. Metodyky doslidzhennia obrazyy: naukovo-metodychnyi posibnyk z «Psykhodiahnostyky». Sievierodonetsk: Vyd-vo «Petit», 2017. 68 s.
5. Harkavets S. A., Yakovenko S. Y. Osobennosti voznyknovenyia y proiavlenyia obidy na raznykh etapakh ontogeneza lychnosti // Teoretychni i prykladni problemy psykholohii: zb. nauk. prats Skhidnoukrainskoho natsionalnoho universytetu imeni Volodymyra Dalia. Sievierodonetsk : Vyd-vo SNU im. V. Dalia, 2015. T. 2, № 3 (38). S. 105-116.
6. Yzard K. Psykholohyia emotsyi. SPb.: Pyter, 2008. 464 s.
7. Ylyn E. P. Psykholohyia sovesty: vyna, styd, raskaianye. SPb.: Pyter, 2016. 288 s.

8. Chukova A. S. Sotsyalno-psykholohycheskye kharakterystyky proshcheniya kak fenomena mezhlychnostnoho obshcheniya : avtoref. dys. na soyskanye nauch. stupeny kand. psykhol. nauk : spets. 19.00.05 «Sotsyalnaia psykholohyia». Saratov, 2011. 22 s.
9. Porshnev B. F. O nachale chelovecheskoi ystoriy (Problemy paleopsykholohyy). M.: Mysl, 1974. 487 s.
10. Ukhtomskiy A. Domynanta dushy. Yz humanytarnoho nasledyia. Rybinsk: Rybinskoe podvore, 2000. 608 s.
11. Florenskaia T.A. Dyaloh v praktycheskoi psykholohyy: nauka o dushe. M.: VLADOS, 2001. 208 s.
12. Enrait R. Dukhovnoe razvytye proshcheniya. M.: Yzd-vo Akademyya, 1991. 220 s.
13. Allemand M. et al. The role of trait forgiveness and relationship satisfaction in episodic forgiveness // *Journal of Social and Clinical Psychology*. 2007. Vol. 26. № 2. P. 199-217.
14. Brown H. The conditions of forgiveness in recent philosophical thought // *A Journey through Forgiveness* / Ed. by M. R. Maamri, N. Verbin, E. L. Worthington. Jr. Oxford : Inter-Disciplinary Press, 2010. P. 11-17.
15. Close H. T. Forgiveness and responsibility: A case study. *Pastoral Psychology*. 1970. № 21. P. 19-25.
16. Crespi B. J. Oxytocin, testosterone, and human social cognition // *Biological Reviews*. Cambridge Philosophical Society. 2016. Vol. 91., Issue 2. P. 390-408.
17. Enright R. D. Clearing Up Client Confusion Regarding the Meaning of Forgiveness: An Aristotelian // *Thomistic Analysis With Counseling Implications* 2014. Vol. 59. P. 249-256.
18. Enright R. D. Counseling Within the Forgiveness Triad: On Forgiving, Receiving Forgiveness, and Self-Forgiveness // *Jr. Counseling and Values*. 1996. Vol. 40, Issue 2. P. 107-126.
19. Enright R. D. *Forgiveness Is a Choice: A Step-By-Step Process for Resolving Anger and Restoring Hope*. Washington, D. C. : APA Books, 2001. 299 p.
20. Fincham F., Hall J., Beach S. Forgiveness in marriage: current status and future directions // *Family Relations*. 2006. № 55. P. 415-427.
21. North J. Wrongdoing and forgiveness. *Philosophy*. 1987. Vol. 62. P. 499-508.
22. Verbin N. What is forgiveness? // *A Journey through Forgiveness* / Ed. by M. R. Maamri, N. Verbin, E. L. Worthington, Jr. Oxford: Inter-Disciplinary Press, 2010. P. 3-10.